ÈPICA LLATINA PER A JAUME I: EL POEMA *TRIUMPHUS VALENTINUS* DEL *NOVATOR* VALENCIÀ JOSEP IGNASI BARBERÀ

LATIN EPIC POETRY FOR JAMES I OF ARAGON: THE POEM *TRIUMPHUS VALENTINUS* BY THE VALENCIAN *NOVATOR* JOSEP IGNASI BARBERÀ

Antoni Biosca i Bas
Universitat d'Alacant
Codolva
antoni.biosca@ua.es

Resum: El poema *Triumphus Valentinus* del valencià Josep Ignasi Barberà, obra encara inèdita i poc coneguda, està format per més de cinc mil hexàmetres llatins que narren la presa de Valencia per part del rei Jaume I. Es tracta d'un poema de principi del segle XVIII, amb característiques pròpies del gust neoclàssic i preil·lustrat, on coincideixen l'interès per la història valenciana, la tradició clàssica grecoromana i el reflex del canvi dinàstic a la corona hispànica. El model estètic seguit per l'autor és clarament l'*Eneida* de Virgili, tant per forma com per contingut. Malgrat l'interès mostrat per autors coetanis com Gregori Maians, l'obra ha passat pràcticament desapercebuda.

Paraules clau: Jaume I, conquesta de València, èpica llatina, Virgili, Gregori Maians, Neoclassicisme, història de la cultura valenciana.

Abstract: The poem *Triumphus Valentinus*, a text of the Valencian poet Josep Ignasi Barberà, is a still unpublished and not well known work. It is composed by more than five thousand Latin hexameters telling the conquest of Valencia by King James I of Aragon. It is a poem created in the early eighteenth century literature, with features of neoclassical and pre-Enlightenment poetry, where the interests in the history of Valencia, in the classical Greco-Roman tradition, and in the dynastic change of the Hispanic crown meet. The aesthetical model followed by the author is clearly Virgil's *Aeneid*, regarding both contents and form. Despite the interest shown by authors like Gregori Maians, this poem has been almost unnoticed.

Key words: James I of Aragon, Conquest of Valencia, Latin Epic Poetry, Virgil, Gregori Maians, Neoclassicism, Valencian Culture History.

ANTONI BIOSCA I BAS

ÈPICA LLATINA PER A JAUME I: EL POEMA *TRIUMPHUS VALENTINUS* DEL *NOVATOR* VALENCIÀ JOSEP IGNASI BARBERÀ

1. INTRODUCCIÓ

L'obra a la qual fa referència el títol que presenta aquest article és un poema en llatí de certa extensió, el títol complet del qual és *Triumphus Valentinus Iacobi I Aragonum regis, Virtute partus atque Fortuna, quem heroico descriptum carmine excelsissimo et potentissimo principi Philippo quinto, catholico Hispaniarum regi, prima imperii moderamina foelicitanti, Iosephus Ignatius de Barbera, generosus, laetissimi amoris, devotissimae fidelitatis consecrat indicium*, és a dir, «Triomf valencià del rei d'Aragó, Jaume I, fruit del valor i la bona fortuna, el qual poema, descrit en un cant heroic, consagra el noble Josep Ignasi Barberà com a prova d'afecte feliç i fidelitat incondicional a l'excel·lentíssim i poderosíssim senyor Felip V, rei catòlic de les Espanyes, el qual congratula els principals poders de l'imperi».

El poema, que anomenarem des d'ara amb el títol breu de *Triumphus Valentinus*, presenta algunes característiques que el fan especialment interessant, sobretot des del punt de vista de la història de la literatura del País Valencià: en primer lloc, es tracta d'un llarg poema referit al rei Jaume I i a la conquesta de la ciutat de València, fet històric que marca l'inici del Regne de València; en segon lloc, es tracta d'un poema dedicat a Felip V, rei que va donar fi a les principals institucions valencianes en un

Caplletra 55 (Tardor 2013), ISSN 0214-8188, pp. 27-47

context bèl·lic de dramàtiques conseqüències polítiques per als valencians; en tercer lloc, es tracta d'un poema clarament produït dins el context de la preil·lustració dels *novatores*, tal com indiquen la seua llengua, el seu contingut i el seu estil, de manera que s'hauria d'incloure entre les obres d'aquest moviment intel·lectual que va tenir un pes molt important en la història valenciana.

No cal aprofundir massa en els estudis de la tradició historiogràfica i popular valenciana per a reconèixer el pes fonamental de la figura de Jaume I i la importància de la seua entrada a València el 9 d'octubre de 1238. La memòria dels fets del rei va adquirir un caràcter identitari nacional i quasi hagiogràfic, tal com han demostrat els estudiosos del *Llibre dels Fets*.[1] La figura del rei apareix amb tot el seu pes a les cròniques catalanes de Bernat Desclot i Ramon Muntaner, però també de forma particularment destacada a les cròniques posteriors dels valencians Beuter (1538), Viciana (1566), Escolano (1610) i Diago (1613).[2] Ernest Belenguer, juntament amb l'estudi de la figura de Jaume I a l'obra d'aquests cronistes (2009: 44-56), assenyala en el seu fonamental estudi sobre la imatge de Jaume I a través de la història, que, després dels *Anales* de Francisco Diago, «la historiografia sobre Jaume I sofreix una gran parada, sense que l'interès directe i seriós per la figura del monarca es renove fins al segle xix» (2009: 57). Altres estudiosos, com Escartí, han tractat amb profunditat la simbologia de Jaume I com a model de rei per a la monarquia hispànica durant els segles xiv-xvii, primerament com a rei sant i després com a governant o *cèsar* (2012: 131-138).[3]

Aquesta parada de dos segles li dóna especial rellevància al *Triumphus Valentinus*, obra clarament datable a principi del segle xviii.

1. Com a punt de partida de la nombrosa bibliografia referida al *Llibre dels Fets* de Jaume I, veure la bibliografia actualitzada que s'inclou a l'estudi introductori de l'edició del text de Ferrando i Escartí (Ferrando & Escartí 2010). Sobre la figura del rei en obres d' autors posteriors, veure la important obra d'Ernest Belenguer (2009), on el record del rei és estudiat des de diferents aspectes, entre els quals el de la seua santedat defesa durant el segle xiv. D'aquest treball traiem, com a exemple significatiu, la informació que l'any 1633 el comte de Guimerà va intentar reviure el vell projecte de canonització del rei, tal com recorda Charles de Tourtoulon (1874: 414-415). Una nova revisió al record del rei en Jaume i la seua obra literària podeu trobar-la a Escartí (en premsa). Sobre la presència de la *Crònica* del rei en els segles xvi i xvii, es pot consultar Escartí (2008-2009 i 2009).

2. Per a aprofundir en la figura de Jaume I a través de la història, veure els treballs publicats a l'edició de Ferrer Mallol (2011) i Escartí (en premsa).

3. Escartí indica, com a últim episodi de la repetida descripció de Jaume I com a model dels governants, una obra publicada el 1945 i dedicada a Francisco Franco. No ens resistim a assenyalar la curiosa coincidència de cognom de l'autor: Martí Domínguez Barberà (Escartí 2012: 138).

Aquest poema, fins on sabem, ha passat pràcticament desapercebut al món acadèmic. L'objectiu del present treball és donar a conèixer la seua existència i descriure de manera clara les seues principals característiques. Es tracta, per tant, d'una notícia, d'un primer pas per a facilitar als estudiosos la possibilitat de preparar una futura edició i traducció del text.

2. CONTEXT HISTÒRIC

La dedicatòria del poema al rei Felip V pot ubicar-se al context valencià d'inicis del segle xviii, quan el conflicte dinàstic i la imminent guerra de successió espanyola marcaven la divisió de la societat valenciana entre els partidaris de l'arxiduc Carles i els de Felip de Borbó. No podem datar l'any exacte de redacció del *Triumphus Valentinus*, però la dedicatòria inicial i les referències al rei Felip aparegudes dins l'obra no deixen cap dubte de la filiació borbònica de l'autor. Més endavant tornarem sobre el problema de la datació.

Un poema d'aquestes característiques només pot ser entès com una obra pròpia dels novators, o *novatores* en llatí, moviment precursor de la Il·lustració que, en el cas valencià, coincideix cronològicament amb el canvi de dinastia, amb els problemes que va suposar aquest moment històric per als reformistes valencians (Belenguer 2009: 61-71). El moviment dels *novatores*, nascut en l'ambient elitista de les tertúlies de les acadèmies, va tenir, com és ben conegut, el seu principal representant valencià en Gregori Maians, però no hem de deixar a banda altres intel·lectuals valencians coetanis.[4] Entre les obres d'aquests autors, cal destacar la presència d'obres escrites en llatí, com és el cas de la narració de la guerra de successió al País Valencià de Josep Manuel Minyana,[5] o les nombroses obres llatines de Manuel Martí, el conegut degà d'Alacant, alguna de les quals d'especial popularitat,[6] o les biografies escrites perMaians mateix en llengua llatina.[7]

4. Com a punt de partida per a l'estudi de Maians i els *novatores* valencians, veure Peset Llorca (1975).

5. Obra fonamental per a conèixer els detalls de la guerra al País Valencià des del punt de vista dels borbònics, publicada a la Haia l'any 1752. Veure Estellés & Pérez Durà (1985).

6. Entre les nombroses obres llatines de Manuel Martí, ha guanyat popularitat, per raons evidents, el discurs *Pro crepitu ventris*. Veure Pérez Durá (1991).

7. Entre les quals trobem, precisament la de Manuel Martí (Maians 1977).

És fàcil comprendre que, en el cas valencià d'aquesta època, el nou prestigi de la llengua llatina no venia causat únicament per l'intent intel·lectual de cercar en el passat romà clàssic la llum que il·luminaria la renovació del segle xviii: hi ha una important raó afegida, i és el clar desprestigi de la llengua pròpia. El segle xviii marca la decadència de la literatura en català, potenciada també pels esdeveniments polítics, de manera que el desprestigi del català va provocar, també, que la llengua de cultura dels intel·lectuals valencians fóra el llatí.

Dins del conjunt d'obres d'aquestes característiques dels *novatores* valencians s'hauria d'incloure el *Triumphus Valentinus* de Josep Ignasi Barberà.[8]

3. L'AUTOR

La informació que podem donar hui sobre l'autor no és molt extensa. El títol que introdueix el poema el descriu com *generosus*, que dins aquest context significa pertanyent a la noblesa, que és precisament el seu significat etimològic. Hi ha informació relativa a un noble valencià del segle xvii, Pere Baltasar Barberà, el qual podria ser un avantpassat de Josep Ignasi Barberà (Ribelles 1943: 165; Gisbert & Lutgarda 2005: 123-124), tal com anuncia el seu títol de *generós*. Maians mateix s'atribueix l'adjectiu *generosus* al títol de la biografia llatina de Manuel Martí: *Emmanuelis Martini ecclesiae Alonensis decani vita, scriptore Gregorio Maiansio, generoso Valentino*. L'intel·lectual d'Oliva critica el pare Isla en una de les seues cartes per desconèixer aquest títol de la noblesa valenciana:

> En la página 54 manifiesta su ignorancia, dando a entender que no sabe que los que en este reino somos nobles de sangre, nos llamamos generosos, i quando digo *generosus valentinus*, el *valentinus* no apela sobre la patria como él dice, pues soi natural de Oliva, sino sobre el reino.[9]

8. Per a una panoràmica de la literatura catalana del segle xviii, veure Riquer & Comas (1964), especialment les pp. 76-147, dedicades a les Acadèmies i el seu interès per la història. Veure també Rossich (2011), sobretot el capítol de Joaquim Molas (Rossich 2011: 449-452). Hi ha una antologia dels poemes en llatí escrits per poetes catalans a Grilli (1989: 266-286) amb poemes de Josep Campins, Agustí Rovira, Francesc Despujol, entre altres, molts d'ells pròxims al cal·ligrama. Sobre el prestigi i ús del llatí en el segle xviii veure Teodoro Peris (2004).

9. Carta de Maians a Fernando José de Velasco Ceballos, 27 de maig de 1758 (Maians 2006c: 109).

Sabem, per tant, que Josep Ignasi Barberà pertanyia a la noblesa valenciana i que era un clar partidari de la dinastia borbònica. La falta de datació exacta del *Triumphus Valentinus* podria fer-nos dubtar si aquesta declaració favorable a Felip V era fruit d'una reconeguda i voluntària filiació borbònica, o bé si es tractava d'una jugada política, posterior a la guerra, on calia intentar lloar el rei per a aconseguir l'atenuació del càstig polític patit pels valencians. Un altre text ens resol el dubte. L'any 1701, any del canvi dinàstic i del principi del conflicte bèl·lic, Josep Ignasi Barberà publicava a Madrid el poema *Esphera española reformada* (Barberà 1701). Aquest poema, al qual no hem tingut accés, apareix descrit en alguns catàlegs com un breu llibre de trenta pàgines on els versos, de tema mitològic, canten amb lloances el canvi dinàstic (Bustamante 1854: 13). Això significa que la filiació borbònica de Barberà va lluir abans de cap conflicte amb el rei Felip i abans de la necessitat de cap perdó reial.

Les poques referències que tenim sobre l'*Esphera española reformada* no són especialment positives. Giménez Caballero fa una breu referència al poema: «Finalmente, la adulación de los reyes constituyó un tema muy ilustrado y absolutista de esta épica histórica presencial: Barberá, "Esfera española reformada" (1701) sobre el advenimiento de los Borbones» (Giménez 1946: 63). Més contundent encara és la descripció apareguda a la *Biblioteca de autores españoles*: «poema en cien octavas, cuyo asunto es la sustitución de la dinastía austriaca por la dinastía de Borbón. Es una serie de confusas alegorías mitológicas, aplicadas a los sucesos contemporáneos del autor» (Rivadeneyra 1875: 7).

Independentment de la qualitat literària del poema en castellà de Barberà, cal entendre que la filiació borbònica era la ideologia política genuïna de l'autor, de manera que es pot ubicar el *Triumphus Valentinus* dins d'aquest context ideològic. En eixe sentit, sembla que el poema *Esphera española reformada*, a pesar de la diferència de llengua, mostra grans similituds amb el *Triumphus Valentinus*, ja que narra els fets polítics coetanis de l'autor des d'un punt de vista peculiar, igualment creat a partir de l'ambient mitològic clàssic.

Coneixem també l'existència d'un breu opuscle de Barberà referit a l'àmbit militar. Es tracta de l'obra *Descrivese la entrada que hizo de capitan en propiedad de la noble y real Guarda de Corps don Juan Francisco de Castelví, marqués de Laconi, vizconde de Sanluri, sábado a 23 de enero de 1700.* Es tracta, novament, d'una obra referida al paper militar de la noblesa a principi del segle xviii.

El *Triumphus Valentinus* no ha gaudit mai de gran reconeixement o fama. Sabem que Maians es va preocupar pel seu contingut i que va intentar adquirir un exemplar

del text. L'any 1742, Manuel Martínez Pingarrón explica per carta a Maians els detalls de les adquisicions de llibres que aquest li havia demanat:

> Mi dueño i amigo. Los libros marcharon, como dige a Vmd. el correo pasado. He visto a Valentín de Pinto i, por ayer dejado Mena rebueltos los libros por los que entresacó para llevarse a Portugal, no me ha entregado los que Vmd. pide, pero está en hacerlo quanto antes, i assí mismo traerme el *Triumphus Valentinus* para que yo pueda avisar a Vmd. de su contenido i precio. De cosas de Jover no tengo que añadir a lo dicho en mi antecedente.[10]

És fàcil deduir que la resposta de Martínez Pingarrón prové d'un interès previ de Maians pel poema de Barberà.

Siga com siga, sembla que Maians no va poder adquirir el text ni en va conèixer el contingut. Molts anys més tard, el 1774, Francisco Pérez Bayer li va escriure per preguntar-li per l'autor, Josep Ignasi Barberà, i pel seu poema, ja que a Pérez Bayer li havia despertat la curiositat la disponibilitat d'un exemplar del poema:

> Pido a Vm. me diga si tiene noticia de un D. Joseph Ignacio de Barberá de Rojas, Vives de Vivers, que se apellida *Generosus Valentinus patricius in equestribus olim Hispaniae copiis proprietarius ductor*, etcétera. Tengo de este autor un tomo en folio original de un dedo y medio de gruesso que contiene un poema heroico latino intitulado *Jacobiados seu de rebus Iacobi Primi Aragonis regis*, dividido en XII libros. Vivió este escritor a principios de el presente siglo, etc. Repito a Vm. y a todos essos señores mi antiguo cordial y constante afecto y deseo que en su compañía guarde Dios a Vm. muchos años.[11]

En la resposta d'uns dies més tard, Maians mostra no recordar res de l'autor i de l'obra, ja que ho deixa tot pendent de la consulta dels seus apunts:

> Sobre Barberá se conocerá si tengo algo apuntado. No canso más a Vm. porque es víspera de Navidad i no avemos de pensar sino que vino Dios para salvarnos. Nuestro Redentor guarde a Vm. muchos años como lo deseo.[12]

No tenim constància d'una resposta posterior de Maians sobre Barberà. D'aquesta manera, el diàleg entre Pérez Bayer i Maians no va més enllà d'una breu consulta. Però aquest episodi ens dóna més informació sobre l'autor del *Triumphus*. En primer lloc, Pérez Bayer dóna un nom més complet, dins el qual potser s'inclou

10. Carta de Martínez Pingarrón a Gregori Maians, 5 de maig de 1742 (Maians 2006b: 177).
11. Carta de Francisco Pérez Bayer a Gregori Maians, 19 de desembre 1774 (Maians 2006a: 356).
12. Carta de Gregori Maians a Francisco Pérez Bayer, 24 de desembre 1774 (Maians 2006a: 359).

l'origen, «Joseph Ignacio de Barberá de Rojas, Vives de Vivers». En segon lloc, trobem una explicació més detallada del seu estrat social i ofici, ja que es considera *Generosus Valentinus Patricius in equestribus olim Hispaniae copiis proprietarius ductor*, és a dir, «noble valencià, capità de cavalleria, abans general propietari de tropes espanyoles». Aquesta descripció del caràcter militar de Barberà coincideix amb la donada per la *Biblioteca de autores españoles*: «capitán de una de las compañías de caballos de reino de Valencia» (Rivadeneyra 1875: 7). En tercer lloc, la consulta de Pérez Bayer dóna un nom diferent del poema, on no sabem si la transcripció del títol està absent d'errades: *Jacobiados seu de rebus Iacobi primi Aragonis regis.*[13]

4. DATACIÓ

No resulta possible datar amb exactitud l'any de redacció del *Triumphus*. En un primer moment, la temàtica del poema indica la possibilitat que el *Triumphus Valentinus* podria haver sigut part dels escrits dedicats a recordar la figura del rei en les celebracions del cinquè centenari de la conquesta de València, el 9 d'octubre de l'any 1738. Aquesta possibilitat ha de ser descartada per diferents raons. En primer lloc, hi ha referències freqüents a la novetat del regnat de Felip V, molt anterior a l'any 1738, quan aquest rei ja portava quasi quatre dècades en la corona espanyola. En segon lloc, Pérez Bayer (Maians 2006a: 356) descriu Barberà com un autor de principi del segle, descripció poc adequada a l'any 1738.

El poema ens dóna més informació. Als versos 149-150 del llibre sisè es diu que sant Jordi és el patró de la cavalleria valenciana, informació que implica que la noblesa valenciana mantenia encara el seu estatus polític, i que, per tant, les institucions del Regne de València estaven vigents.[14] Aquesta informació és clarament anterior als decrets de Nova Planta de 1707.

En contrapartida, el poema ens dóna una altra informació que sembla contradictòria. Als versos 7-8 de la dedicatòria inicial, es diu que Felip V ha sigut «donat»

13. Siga quin siga el motiu, hi ha alguna errada al llatí de la carta de Pérez Bayer, ja que hem hagut de corregir l'incorrecte *propietarius* amb el correcte *proprietarius*. Malgrat açò, sí que tenim constància d'altra obra amb el mateix títol, *Jacobiados*, títol d'un poema dedicat a sant Jaume de la Marca i publicat a Lió l'any 1641. Segons açò, sí que és possible que els versos de Barberà, dedicats a Jaume I, reberen també aquest nom.

14. Veure el tercer fragment de l'antologia al final d'aquest treball.

al poble en dues ocasions: *nobis bis datus ipse fores*.[15] Açò sembla indicar que l'autor refereix que Felip V ha sigut rei dels valencians en dues ocasions diferents, fet que realment va ocórrer. Felip V va regnar entre els anys 1700-1724, període on cal incloure el conflicte bèl·lic, i entre els anys 1724-1746. La pausa de 1724 s'explica perquè al gener de 1724 va abdicar en el seu fill, el qual va regnar amb el nom de Lluís I, però que va morir per l'agost del mateix any, cosa que va obligar el pare a reprendre la corona. Si la interpretació que hem fet de l'expressió de la dedicatòria és correcta, aquesta va ser redactada necessàriament després de 1724. Però també hi ha la possibilitat que l'expressió «dues vegades» implique que Barberà haja reconegut com a vàlid el període en què Carles III, rival de Felip V, havia regnat efectivament sobre València, encara que fóra només per uns mesos. No sembla una explicació probable als ull d'un autor clarament partidari dels Borbons.

Aquesta contradicció sembla solucionar-se amb l'ajuda de la informació procedent d'una altra font. L'any 1747 es publicava a València l'obra bibliogràfica *Biblioteca Valentina*, redactada en castellà pel trinitari Josep Rodríguez, que forma un catàleg de notícies d'autors valencians. L'any de publicació és molt posterior al de la redacció de l'obra, ja que va ser interrompuda per la mort de l'autor l'any 1703, tal com indica la portada de l'edició mateixa. L'obra de Rodríguez ens dóna una informació preciosa sobre el *Triumphus Valentinus* (Rodríguez: 212):[16]

> Josef Ignacio de Barberan: Natural de Valencia. Generoso. Capitan de cavallos, de la Milicia Efectiva, de N. Reyno. Escriviò con este Titulo:
>
> *Triumphi Valentini. Contienen dichos Triumfos, los de la conquista de N. Nacion, por N. V. Rey, y Señor D. Jayme. Con Relacion de los Varones Ilustres, que le assistieron; y de los Escudos, y Armas, de los que en N. Reyno quedaron Heredados*.
>
> Es Obra Latina, en verso heroyco. M. S. En Folio. He visto muchos pliegos, y en gran deseo en el Autor, de concluirla, y estamparla.

La informació més important és la de l'última frase. L'any 1703, com a molt tard, l'obra estava inacabada («he visto gran deseo en el Autor, de concluirla, y estamparla»), però molt avançada («he visto muchos pliegos»). És evident que el text és posterior a 1701, any del canvi dinàstic, però no pot ser molt posterior a 1703, segons la informació

15. Veure el primer fragment de l'antologia al final d'aquest treball.
16. He d'agrair al professor Antoni Ferrando la informació sobre aquesta referència.

proporcionada per Rodríguez. Dins d'aquest marge, entre els anys 1701 i 1704-1705 és on cal ubicar la data de creació del *Triumphus Valentinus*.

L'obra, que només es conserva en manuscrits, mai va arribar a la premsa. Això pot explicar que la dedicatòria inicial fóra afegida o variada posteriorment, l'any 1724, si és que la nostra interpretació de l'expressió llatina de la dedicatòria, entesa com una referència a un segon mandat de Felip V, és correcta.

5. TRANSMISSIÓ

El poema es conserva actualment en dos manuscrits de la Biblioteca Nacional de Madrid: el manuscrit 3688, de 127 folis de 290 x 195 mm; i el manuscrit 3682, de 127 folis de 300 x 205 mm. Segons el catàleg de la biblioteca, el manuscrit 3688 és còpia del 3682, fet que no hem pogut comprovar, ja que el nostre accés al text ha sigut exclusivament a través del manuscrit 3688 (Biblioteca Nacional 1984: 155).

Els 127 folis del manuscrit estan dividits en diferents parts. L'obri l'epigrama introductori de només 18 versos al foli 2r, al qual segueix l'obra en si, integrada per 12 cants o llibres de diversa extensió: llibre I, 474 versos, folis 4r-13v; llibre II, 455 versos, folis 14r-28r; llibre III, 472 versos, folis 24r-33v; llibre IV, 326 versos, folis 34r-40v; llibre V, 488 versos, folis 42r-51v; llibre VI, 484 versos, folis 52r-61v; llibre VII, 470 versos, folis 62r-71v; llibre VIII, 512 versos, folis 73r-83r; llibre IX, 429 versos, folis 84r-92v; llibre X, 533 versos, folis 93r-103v; llibre XI, 472 versos, folis 104r-113v, i llibre XII, 656 versos, folis 114r-127r. Açò fa una suma total de 5721 versos, a banda de la introducció.

Les referències posteriors al poema, més enllà de les ja explicades, no són en absolut abundants i queden reduïdes a simples citacions dins d'obres bibliogràfiques. Ja hem assenyalat la informació donada per Gregori Maians (2006a, 2006b, 2006c), Josep Rodríguez (1724) i Rivadeneyra (1875). Una brevíssima notícia sobre el poema i l'autor apareix al diccionari d'autors catalans de Torres Amat, el qual va publicar l'any 1836 les seues memòries literàries (Torres Amat 1836: 91). A finals del segle XIX, el va citar Massó Torrents en la publicació de les seues recerques sobre els manuscrits catalans de la Biblioteca Nacional (Massó Torrents 1896: 179). Altres recopilacions bibliogràfiques, ja del segle XX, citen el *Triumphus Valentinus* en les seues descripcions. És el cas de Ricardo del Arco, el qual l'inclou al seu repertori de manuscrits relacionats amb la història d'Aragó (Arco y Garay 1942: 95). Igualment, Francisco Aguilar

l'inclou al seu repertori bibliogràfic de la literatura hispànica del segle xviii (Aguilar Piñal 1976: 519). Per acabar, hem de citar la seua aparició a la coneguda obra de recerca de manuscrits de Paul Oskar Kristeller, titulada *Iter Italicum* (Kristeller 1989: 526).

6. ESTIL I FONTS

Els versos llatins respecten la mètrica clàssica quantitativa, és a dir, basada en ritmes formats sobre la quantitat sil·làbica, i no sobre l'accent. Els divuit versos de l'epigrama inicial estan compostos per dístics elegíacs, és a dir, formats per un hexàmetre i un pentàmetre. La resta, els dotze cants del poema èpic, estan formats per hexàmetres dactílics, és a dir, la mètrica pròpia de l'èpica llatina clàssica.

Aquesta no és l'única coincidència amb les característiques de l'èpica llatina. Resulta clar que l'*Eneida* de Virgili és el model del *Triumphus Valentinus*, com mostra el fet que el poema estiga dividit en dotze llibres. El model virgilià és clarament evident en la forma, però també en el contingut. D'alguna manera, els fets narrats per Virgili tenen el seu paral·lel en el món dels déus, on es decideixen els resultats i les conseqüències dels fets del humans, conscients o no. El poema de Barberà retrata i descriu tots els fets humans, especialment els bèl·lics, amb aquell prisma mitològic on tot té el seu reflex en un món superior. Les analogies amb el poema virgilià són constants. Fins i tot, les quatre barres de l'escut del rei Jaume estan carregades d'una simbologia que només sap interpretar el poeta, exactament tal com ocorre amb l'escut d'Enees i la interpretació de Virgili.[17]

La intenció, per part de l'autor, d'identificar Jaume I amb Enees, fent-los coincidir com a herois nacionals fundadors de la pàtria, el converteix a si mateix en un emulador de Virgili, narrador dels fets gloriosos dels temps mítics, cosa que ja sabíem per les evidents i intencionades coincidències del *Triumphus* amb l'*Eneida*. Però aquest paral·lelisme (Virgili - Enees / Barberà - Jaume I) va més enllà de les pretensions personals de l'autor. Seria un error pensar que l'*Eneida* és únicament un poema dedicat a l'heroi nacional del passat, ja que el poema de Virgili constitueix, sobretot, una lloança a la transcendència de la reforma del seu contemporani August, renovador absolut de la societat romana. D'aquesta manera, el paral·lelisme converteix Felip V en un nou

17. Eneida, 8, 626-728. Incloem aquest fragment del *Triumphus Valentinus* a l'antologia final.

August, en un nou renovador absolut de tan gran rellevància. L'equació correcta, per tant, seria la següent: Enees - Virgili - August / Jaume I - Barberà - Felip V).

El llatí dels versos de Barberà és el propi de la literatura neollatina, seguidora del model clàssic, però d'un estil sobrecarregat, fins al punt que la informació pot ser en ocasions certament confusa. Així, el manuscrit inclou anotacions marginals, també en llatí, que expliquen o detallen la informació del text. És el cas de la descripció apareguda al foli 15r, on s'explica que l'escut de Jaume I, hui conservat a l'Ajuntament de València, es trobava aleshores a la catedral valenciana: «Quatuor palos purpurei coloris in campo aurato, arma et insignia Barchinonensium comitum, quae in scuto regis Iacobi, in Metropolitana ecclesia Valentina servato, patent depicta». És a dir, «quatre pals de color roig sobre camp d'or, armes i símbol dels comtes de Barcelona, que es poden veure pintats a l'escut del rei Jaume, conservat a l'església metropolitana de València». L'escut de Jaume I, com hem comentat, és un clar exemple de la connexió del poema amb l'*Eneida*.

Ens resulta difícil traçar encara la línia argumental detallada de tot el poema, qüestió que excedeix la intenció d'aquest treball, que únicament pretén traure a la llum aquest text, però, segons hem pogut observar, el poema sembla seguir el recorregut que presenta el *Llibre dels Fets* a partir de la conquesta de València. Açò pot deduir-se a partir de la presència, al principi del poema, de referències a l'anterior conquesta de Mallorca (I, 66-76), i a partir de la presència de referències finals a la posterior conquesta del sud del País Valencià (XII, 84-III). Aquesta línia argumental segueix un ritme propi ben diferent del que mostra el *Llibre dels fets*, de manera que determinats detalls narratius provoquen extenses amplificacions que permeten al poeta desenvolupar el seu estil.

És probable que la font directa que va seguir Barberà fóra l'edició del *Llibre dels Fets* publicada a València l'any 1557, vertadera *editio princeps* de l'obra completa, ja que va gaudir de gran popularitat.[18] Tot i això, no hem de descartar la possibilitat que una altra font fóra la biografia del rei escrita en llatí per l'aragonès Bernardino Gómez Miedes. En eixe aspecte, hem de dir que el *Triumphus Valentinus* no és la primera obra llatina dedicada a Jaume I. Al començament del segle XIV, el dominic

18. Sobre aquesta edició, la primera del text, veure la introducció de Ferrando (2008: 5-59). També és important conèixer la simbologia política d'aquesta edició (Ferrando 2012), sobretot pel valor significatiu que heretava el *Triumphus Valentinus*.

mallorquí Pere Marsili va redactar el seu *Liber gestorum regis Iacobi*, versió llatina del *Llibre dels fets* que ha despertat un gran interès entre els estudiosos del text jaumí, sobretot per la seua relació amb la gènesi del text català.[19] Dos segles i mig més tard, Bernardino Gómez Miedes, eclesiàstic aragonès destinat a Sagunt, publicava a València l'any 1582 una biografia de Jaume I redactada en llatí.[20] Dos anys més tard, el mateix Miedes publicava la seua traducció castellana de la mateixa obra.[21] Per tant, les fonts immediates que Barberà podia haver seguit per a l'elaboració del seu poema devien ser l'edició valenciana del *Llibre dels fets* de 1557, i l'edició llatina (1582) o castellana (1584) de la biografia de Gómez Miedes.

7. ANTOLOGIA

Arribats a aquest punt, creiem que amb aquesta notícia hem pogut assenyalar de forma resumida que el *Triumphus Valentinus* és un poema amb una forta càrrega política, escrit per un autor valencià partidari dels Borbons, el qual va recollir la tradició historiogràfica valenciana des del punt de partida més genuí per a donar-li nova forma i dirigir-la cap a la direcció que marcava la política dels nous temps, tot fet amb un clar paral·lelisme amb l'*Eneida* de Virgili. D'alguna manera, es tracta d'un poema que simbolitza la percepció del canvi polític i històric que suposava per als valencians el canvi de dinastia reial.

Afegim com a colofó d'aquesta notícia, una brevíssima antologia del *Triumphus Valentinus*, formada per quatre fragments que en considerem representatius: els versos de la dedicatòria inicial, formada per dístics elegíacs (P, 1-18); la descripció simbòlica

19. El text de la crònica de Marsili està editat en Martínez San Pedro (1984). L'editorial Brepols té prevista la pròxima publicació de les obres completes de Pere Marsili, edició crítica que està preparant l'autor d'aquest article. Com a punt de partida per a estudiar la relació entre el text de Marsili i el text català del *Llibre dels fets* cal veure la introducció de l'edició de Bruguera (1991: 25-26), i sobretot la de l'edició de Ferrando i Escartí (2010: 39-54). Per a aspectes més puntuals d'aquesta relació entre el text català i el llatí, veure Martin-Chabot (1911: 92-99), Montoliu (1915: 277-310), Renedo (2009: 91-120), Vinas (2004: 207-227) i Mesa Sanz (en premsa).

20. Gómez Miedes (1582).

21. Gómez Miedes (1584). Per a aquesta edició, veure Escartí (2008: 5-53).

de l'escut del rei Jaume (II, 48-69); l'escena bèl·lica de l'aparició de sant Jordi (VI, 145-160); i la descripció de la natura de l'horta de València (IX, 15-32).[22]

La dedicatòria inicial relaciona el rei Felip V amb la nova època, emmarcant-la en un paisatge ple de referències procedents de la tradició clàssica llatina: l'Olimp, els déus, les muses o el Pindos.

El segon fragment forma una adaptació original d'un evident model virgilià. És ben conegut que Virgili va utilitzar un hàbil recurs per a descriure, dins l'*Eneida*, fets molt posteriors a l'època mítica narrada, fets que eren coetanis al mateix poeta. Als versos 626-728 del vuitè cant de l'*Eneida* es descriu l'ornament de l'escut d'Enees, regal de Vulcà, on apareixen fets històrics que glorifiquen la figura d'August. Tal com hem comentat, Barberà adopta aquest recurs amb l'escut de Jaume I, que hauria contemplat en nombroses ocasions a la catedral de València, relacionant les quatre barres amb les quatre estacions de l'any o els quatre estrats socials.

El tercer fragment mostra l'aparició de sant Jordi a la batalla del Puig de Santa Maria. Barberà recorda que sant Jordi és el patró de la cavalleria valenciana, l'orde al qual pertanyia l'autor.[23] Es tracta d'una escena bèl·lica, ràpida, on els ulls del poeta es fixen en l'atac de les tropes victorioses, però també, tal com fa Virgili, en el trist destí del poble vençut.

El quart fragment és una descripció de l'horta de València des d'un prisma que imita el tòpic del paisatge de l'Arcàdia: la natura és agradable, les divinitats que l'habiten són favorables, i el riu Túria és comparat al Nil o l'Indus, rius que representaven l'exotisme d'un paisatge llunyà dins el mon romà antic.

22. Hem actualitzat la puntuació i l'ús de les majúscules del text llatí, però hem deixat sense alterar les grafies, pròpies del llatí de l'època. Afegim una traducció al català per facilitar-ne la comprensió.

23. Per a l'estudi de sant Jordi com a patró del Regne de València i patró de l'estament militar, veure Antoni Ferrando (2011).

1. dedicatòria inicial al rei felip v (p, 1-18)

Accipe Iberiaci risus lachrymantis Olympi
qualiacumque meae dona, Philippe, manus.
Non minus augustas mea victima postulat aras,
non minus augusto convenit ara deo;
excipe vota libens: humiles Iovis ara bidentes
inter lunatos excipit aequa boves.
Cura tuum tibi sacrat opus, te pulchra colendi
vita requirit avi, te repetenda petit.
Inclyta magnanimi doceant te exempla regentis,
regnantem deceat regia norma virum.
Aurea Iberiacis renovas tu saecula regnis,
aurea si placeant, aurea facta lege;
lilia te caelum, merito, inter caelica legit
caelitus ut nobis bis datus ipse fores.
Protege, si numen nostrum es, quoque numina, Musas.
Regia sit laurus, laurea, parma, decus;
sit Pindo laus prima Maro, mihi dignior heros,
caessarea maior sis quoque Caessar ope.

«Accepta, Felip, de la meua mà, aquests senzills presents
d'alegria ibèrica i de llàgrimes de l'Olimp.
La meua ofrena no precisa d'altars menys venerables,
ni convé a un déu menys venerable l'altar.
Accepta els vots amb plaer: l'altar favorable de Júpiter accepta les humils
ofrenes entre els bous encorbats.
La responsabilitat ha consagrat la teua tasca. La vida del teu avi
t'exigeix cultivar les proeses, et demana repetir-les.[24]
Que t'il·lustren els insignes exemples del magnànim rei,
que el reial model resulte profitós a l'home que regna.
Tu renoves als regnes ibèrics els segles d'or,
si et plau l'or, has de llegir proeses d'or.[25]
El cel t'ha triat a tu, merescudament, entre els lliris del cel[26]
perquè precisament tu ens fores concedit dues vegades des del cel.
Si tu ets la nostra voluntat divina, has de protegir les Muses, també voluntats divines.

24. Per *avus* no cal entendre l'avi personal del rei, sinó el seu avantpassat dinàstic, és a dir, el rei Jaume.

25. Els *aurea saecula* o «segles d'or» es refereixen a l'Edat d'or, època mítica de felicitat. El mite, procedent d'Hesíode, és un recurs freqüent en la literatura clàssica per a referir-se a una nova època d'esplendor.

26. El lliri és un símbol de l'excel·lència sobre la mediocritat, símbol procedent del conegut passatge del bíblic *Càntic dels càntics* (2, 2). En aquest cas, a més a més, coincideix el fet que siga el símbol de la dinastia borbònica.

Que el llorer siga reial, que l'ornament siga un escut de llorer,
Que tinga jo a Maró,[27] digne heroi, com a primera lloança del Pindos,[28]
que sigues també tu un Cèsar més gran que el poder de Cèsar.»[29]

2. descripció de l'escut de jaume i (ii, 48-69)

Haec speculum factis ostendant nobile vestris,
stirpis enim celebres non iactaturus honores
quattuor aurata gero rubra hac aegide signa;
tempora mortalis totidem labentia vitae,
tempora purpureo totidem revolubilis anni
aequantur numero, quae sanguine stemmata quondam
picta Gofrede tuo, genus a quo ducimus altum,
vulneribus renovata patrum videre minorum.
Quin vel deliciae veris puerilibus annis
bellorum studium, vel pubescentibus ausus
cogeret aestivus fessos languescere sudor,
quin tempestifero autumno, brumaque rigenti
virtutis iuvenile decus, mentisque senile
consilium obstari contra, frigescere posset:
semper in optatos intento corde triumphos,
nunquam deffectis superando viribus hosti.
Quattuor hic positos licuit quoque credere menti
regalem, sacrum, illustrem, plebisque cruores,
quos ius, relligio, decus ac defensio sceptri
pugnarum totidem causae, si forte petantur,
legitime effundi, merito cum faenore Famae
instavere suae, quos nunc quoque verteri instant.

«Que ells mostren un espill noble pels vostres fets,
ja que jo, que no menysprearé els cèlebres honors de l'estirp,
porte quatre senyals rojos sobre aquest escut d'or,
com les quatre èpoques de la vida mortal que s'esmunyen,
com les quatre estacions de l'any que roden de nou,
igualen en quantitat de roig, senyals que fa temps va pintar

27. Es refereix al nom llatí de Publi Virgili Maró.
28. Muntanya grega on habitaven les Muses.
29. Tal com hem comentat, hem d'entendre per *Caesar* una referència a l'emperador August, el qual també rebia aquest nom, més que a Juli Cèsar mateix.

amb garlandes de sang el teu Guifré, de qui ens prové l'alta nissaga,[30]
senyals que s'han vist repintats amb les ferides d'avantpassats més humils.
O bé potser les delícies de la primavera, durant els anys infantils,
forçarien el desig de guerres, o durant els anys adolescents
la suor de l'estiu s'atreviria a fer llanguir els que ja estan cansats,
potser amb la tardor tempestiva i amb la boira gelada,
l'ornament juvenil del valor i el trellat madur
de l'enteniment podria oposar-se o refredar-se:
sempre tenint al cor atent els triomfs desitjats,
mai derrotant amb forces que li falten a l'enemic.
També li era lícit al pensament creure que aquests quatre senyals ací posats
són la sang reial, la piadosa, la noble i la del poble,
les quals, si són provocats en alguna ocasió el dret, la religió,
l'honor i la defensa del ceptre, quatre causes de guerra,
han sigut vessades amb justícia, quan els seus renoms les han reclamat
merescudament com a preu, sangs que també ara reclamen ser vessades.»

3. aparició de sant jordi a la batalla de puig (vi, 145-160)

Agmina densa ruunt patriam defendere charam
atque aditum prohibere parant, premit ipse tyrannus
obvius oppositis occurrens Barbarus armis;
cum niveo devectus equo, vis fulminis instar,
exagitare furens hostile Georgius agmen,
ille Valentini caetus patronus equestris,
vissitur extemplo, ferrumque rotare cruentum,
Christiadum defensor ovans hostisque ruina.
Tunc fractas trepidare manus, animosque prementum
crescere conspectus divini militis urget,
densaque per medios intrabant agmina muros,
maestaque fata ferunt. Miserum spes tota salutis
pectora deseruit tandem, indefensaque victi
limina linquebant cives, atque agmine facto,
qua data, diffugere via, vitamque sequenti
eripuere neci, celeres timor addidit alas.

30. Referència a la coneguda llegenda de la formació de la senyera amb els quatre dits plens de sang de Guifré el Pilós, llegenda popularitzada per Antoni Beuter en el segle xvi.

«Les tropes compactes es llancen a defensar la pàtria estimada
i es preparen per a impedir l'avanç enemic. El mateix tirà bàrbar[31]
ho força eixint al pas de les armes enemigues,
quan, amb la força d'un llamp, muntat sobre un cavall blanc com la neu,
apareix de sobte sant Jordi, el patró de la cavalleria valenciana,
animant a atacar l'exèrcit enemic,
a fer rodar el ferro de la sang, bramant
com el defensor dels cristians i com la desfeta enemiga.
Aleshores la vista del diví soldat fa tremolar
les tropes trencades i fa créixer els ànims dels atacants,
i els exèrcits compactes entren a través de les muralles,
i porten els destins terribles. Finalment, tota esperança
de salvació va abandonar els cors, i els ciutadans derrotats
abandonaven les portes sense defensa, i, format l'exèrcit,
el pànic va donar ales veloces per a fugir per qualsevol camí possible,
i per a furtar-li vida a la mort immediata.»

4. descripció de l'horta de València (ix, 15-32)

Nullus odoriferum flos formosissimus auget
coniugis imperium Zephiri, nullumque feracis
claudit Amalteae fructum sacra copia cornu,
cuius fragrantem cupiant viridaria pompam
cuius opes desint semper felicibus arvis.
Non hic Phaeacios, celebresve Semiramis hortos,
vel quos Hesperidum curae coluere sororum,
visos potius gaudens miraberis agros.
Hic sedem posuisse deos fortasse putares,
ni generis, dextraeque novo tot nomine claros
bella sibi post sacra viros, pulcherrima tanquam
praemia, seu requiem discas meruisse laborum.
Passibus illa freti bis mille abiungitur undis,
proxima deliciis, dubiis semota periclis.
Ditior ille Tago, rapido pretiosior Indo,
utilior Nilo, praecelsos Turia muros
rausionis nunc lambit aquis, faecundaque frugum
divitiis sata rura rigans melioribus implet.

31. Barberà utilitza nombrosos adjectius per a referir-se a les tropes islàmiques, molts dels quals procedents de la tradició clàssica, com en aquest cas. En altres ocasions, els descriu com a perses o turcs.

«Cap flor bellíssima fa créixer l'imperi
aromàtic del seu marit Zèfir,[32] i cap fruit
tanca la sagrada cornucòpia de la fèrtil Amaltea,[33]
de qui les plantes desitgen la processó de perfums,
de qui les forces falten sempre als horts feliços.
Ací no et sorprendries amb més goig contemplant els camps
Feacis,[34] o els famosos jardins de Semíramis,[35]
o els que van cultivar les atencions de les germanes Hespèrides,[36]
ací potser creuries que els déus han establert la seua seu,
si no és que consideres que uns homes tan il·lustres
amb el nou nom d'estirp i de força s'han guanyat, després de guerres sagrades,
premis tan preciosos, o el descans de les fatigues.
Aquesta terra està separada per dos mil ones esteses de braç de mar,
deixant-la ben prop de les delícies i ben lluny de perills impredictibles.[37]
El Túria, més ric que el Tagus, més preciós que el ràpid Indus,
més valuós que el Nil, llepa amb aigües fins i tot
les altes muralles de la ciutat,[38] i amb el seu reg omple de les millors riqueses
els fèrtils camps cultivats de fruites.»

Antoni Biosca i Bas
Universitat d'Alacant-Codolva

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aguilar Piñal, F. (1976) *Bibliografía fundamental de la Literatura española. Siglo* XVIII, Madrid, Sociedad General Española de Librería.

32. Vent del nord que es caracteritzava per ser benigne i suau. Va casar-se amb Cloris, divinitat que representa la primavera i el domini de les flors.

33. La cornucòpia és la banya de la cabra Amaltea, cabra que va alimentar Júpiter en la seua infància. El trencament involuntari de la banya per part del déu va causar que aquest la compensara fent que la cornucòpia donara fruites i flors en abundància.

34. Poble mític, aparegut a l'Odissea, que acull amb hospitalitat Ulisses. Representa l'amabilitat.

35. Reina llegendària d'Assíria, creadora dels Jardins penjants de Babilònia, una de les set meravelles del Món Antic.

36. Nimfes que cuidaven un mític jardí a l'extrem del món, conegut per posseir les pomes que Hèrcules va haver de furtar per complir un dels dotze treballs.

37. Referència a la llunyania d'Àfrica, entenem que per identificar-la amb l'enemic islàmic.

38. Deixem sense traduir *rausisonis* del manuscrit, de lectura poc clara i possible error de còpia.

Arco y Garay, R. (1942) *Repertorio de manuscritos referentes a la historia de Aragón*, Madrid, Instituto Jerónimo Zurita.

Barberà, J. I. (1701) *Esphera española reformada, que en heroyca alegórica descripción consagrada al Excelentissimo Señor Don Fernando de Aragón, Duque de Montalto*, Madrid, viuda de Melchor Álvarez.

Belenguer Cebrià, E. (2009) *Jaume I a través de la història*, València, Universitat de València.

Beuter, P. A. (1538) *Primera part de la història de València*, València.

Biblioteca Nacional (1984) *Inventario General de manuscritos de la Biblioteca Nacional*, Madrid, Ministerio de Cultura, vol. 10.

Bruguera (1991) *Llibre dels fets del rei en Jaume*, Barcelona, Barcino, vol. 1.

Bustamante y Urrutia, J. M. (1954) *Catálogo de Impresos del Siglo XVIII*, *Tomo Primero (1700-1748)*, Santiago, Universitat de Santiago.

Diago, F. (1613) *Anales del Reyno de Valencia*, València, Pere Patrici Mey.

Escartí, V. J. (2008) «Jaume I i el *Llibre dels fets*: de l'Edat Mitjana al Renaixement», dins B. Gómez Miedes, *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón*, València, Generalitat Valenciana.

— (2008-2009) «Els escrits jaumins de l'humanista Bernardí Gómez Miedes (1582 i 1584)», *Revista de Lenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 14, pp. 55-75.

— (2009) «Jaume I en la historiografia valenciana, de l'Edat Mitjana al Barroc», *L'Espill*, 32, pp. 171-184.

— (2012) «Jaume I, el *Llibre dels feits* i l'humanisme: un model "valencià" per al cesarisme hispànic», *El Humanista/IVITRA*, 1, pp. 128-140.

— (en premsa) *Jaume I en la literatura i la historiografia*. València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Escolano, G. J. (1610) *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad de Valencia*, València, Pere Patrici Mey.

Estellés González, J. M & F. J. Pérez Durà (1985) *La Guerra de Sucesión en Valencia (De Bello Rustico Valentino, de José Manuel Miñana)*, València, Alfons el Magnànim.

Ferrando Francés, A. (2008) «L'edició valenciana de 1557 i la Crònica de Jaume I», dins Jaume I, *Chrònica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme Primer*, València, Generalitat Valenciana.

— (2011) «Sant Jordi en la simbologia històrica, el culte i la literatura al regne de València», dins Eduard Mira (coord.), *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria*, València, Generalitat Valenciana, 2011, pp. 119-131.

— (2012) «L'edició valenciana de la Crònica de Jaume I (1557): entre la resistència a la despersonalització cultural i política i l'adaptació al marc hispànic», *El Humanista/IVITRA*, 1, pp. 240-247.

Ferrando Francés, A. & V. J. Escartí Soriano, eds. (2010) *Llibre dels feits del rei en Jaume*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

Ferrer Mallol, M. T., ed. (2011) *Jaume I: commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. 1.

Giménez Caballero, E. (1946) *Lengua y literatura de la hispanidad*, Madrid, Síntesis, vol. 5.

Gisbert Terol, A. & M. Lutgarda Ortells (2005) *Catálogo de obras impresas en el siglo XVII de la Biblioteca Histórica de la Universitat de València*, Valencia, Universitat de València, vol. 1.

Grilli, G., ed. (1998) *Antologia de poetes catalans. Un mil·lenni de literatura. Del segle XVI a Verdaguer*, Barcelona, Galàxia Gutemberg / Cercle de lectors.

Gómez Miedes, B. (1582) *De vita et rebus gestis Iacobi I regis Aragonum cognomento expugnatoris libri XX*, València, Vídua de Pere Huete.

— (1584) *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero deste nombre, llamado el conquistador*, València, Vídua de Pere Huete.

Kristeller, P. O. (1989) *Iter Italicum*, Leiden, Brill, vol. 4.

Maians, G. (1977) *Emmanuelis Martini ecclesiae Alonensis decani vita*, Valencia, Ajuntament d'Oliva.

— (2006a) *Epistolario*, València, Ajuntament d'Oliva, vol. 6.

— (2006b) *Epistolario*, València, Ajuntament d'Oliva, vol. 7.

— (2006c) *Epistolario*, València, Ajuntament d'Oliva, vol. 16.

Martin-Chabot, E. (1911) «Pere Marsili et le Libre dels feyts del rey en Jacme lo Conqueridor», dins *Bibliothèque de l'École des Chartes*, París, École de Chartes. vol. 72.

Martínez San Pedro, M. (1984) *Crónica latina de Jaime I. Edición crítica, estudio preliminar e índices*, Almería, Ortiz.

Massó Torrents, J. (1896) *Manuscrits catalans de la Biblioteca Nacional de Madrid*, Barcelona, L'Avenç.

Mesa Sanz, J. (en premsa) «Del *Llibre dels Fets* a los *Gesta Iacobi* de Fra Pere Marsili. Historia y Propaganda», dins *Simposi internacional Llibre dels Fets*, València.

Molas, J. (2011) «La poesia neoclàssica», dins A. Rossich (ed.), *Panorama crític de la literatura catalana. Edat moderna*. Barcelona, Vicens Vives.

Montoliu, M. (1915) «La crònica de Marsili i el manuscrit de Poblet», dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. 13-14.

Pérez Durà, F. J. (1991) «Introducció, traducció i notes de *Pro crepitu ventris* de M. Martí», *Miscel·lànea Joan Fuster*, 4, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 177-214.

Peset Llorca, V. (1975) *Gregori Mayans i la cultura de la Il·lustració*, Barcelona, Curial.

Renedo Puig, X. (2009) «Dels fets a les paraules i de les paraules al *Llibre dels fets*: observacions sobre la gènesi del Llibre del rei en Jaume», dins A. Alberni, L. Badia i L. Cabré (eds.), *Traslatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum / Universitat Rovira i Virgili.

Ribelles Comín, J. (1943) *Bibliografía de la lengua valenciana*, Madrid, *Revista de Archivos*, vol. 3.

Riquer, M. & A. Comas (1964) *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel, vol. 4.

Rivadeneyra, M., ed. (1875) *Biblioteca de autores españoles, desde la formación del lenguaje hasta nuestros días. Poetas líricos del siglo XVIII*, Madrid, Rivadeneryra, vol. 3.

Rodríguez, Josep (1747) *Biblioteca Valentina*, València, Josep Tomàs Lucas.

Rossich, A., ed. (2011) *Panorama crític de la literatura catalana. Edat moderna*. Barcelona, Vicens Vives.

Teodoro Peris, J. L. (2004) *Vida i mort de la llengua llatina: una polèmica lingüística al segle XVIII,* València, Universitat de València.

Torres Amat, F. (1836) *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la literatura de Cataluña*, Barcelona, J. Verdaguer.

Tourtoulon, C. (1874) *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpeller: según las crónicas y documentos inéditos*, Montpeller, Domenech, vol. 2.

Viciana, M. (1566) *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*, València.

Vinas, A. & R. Vinas (2004) *La conquête de Majorque*, Perpinyà, SASL.